

УДК 94(477–25):281.93

Надія Нікітенко

«СЛОВО» МИТРОПОЛИТА ІЛАРІОНА І СОФІЯ КИЇВСЬКА – ЧАСОВИЙ І ПРОГРАМНИЙ ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК

«A WORD» BY METROPOLITAN HILARION AND SOPHIA OF KYIV – TIME AND PROGRAM CONNECTION

DOI: 10.58407/litopis.250307

© Н. Нікітенко, 2025. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8524-3313>

Метою статті є визначення дати виголошення «Слова про Закон і Благодать» першого митрополита-русина Іларіона та програмний перегук цього твору з архітектурою і стінописом Софії Київської. **Методологічно** робота здійснена на основі історико-літературознавчого, історіософського та мистецтвознавчого підходів. **Наукова новизна та висновки.** «Слово» точно датується авторкою 1022 р. і містить численні смислові й програмні паралелі з архітектурою, мозаїками та фресками Софії (1011–1018). Обидві пам'ятки прославляють перемогу християнства у Русі та княже подружжя її хрестителів Володимира й Анну, які були ктиторами-засновниками Софії. У другій половині XIII ст. Київський митрополит Кирило II канонізував княжу пару християнізаторів Русі, замінивши в ній ім'я Анна на Ольгу як першу Київську княгиню-християнку.

Ключові слова: «Слово про Закон і Благодать», митрополит Іларіон Київський, Софія Київська, архітектура, мозаїки, фрески, ктитор, Володимир Великий, Анна Порфірогенна, княгиня Ольга, канонізація, митрополит Кирило II.

The purpose of the article is to determine the date of the pronouncement of the «Word on Law and Grace» by the first Rusyn Metropolitan Hilarion and the programmatic resonance of this work with the architecture and mural painting of St Sophia of Kyiv. **Methodologically**, the work was carried out on the basis of historical and literary studies, historiosophical and art historical approaches. **Scientific novelty and conclusions.** The «Word» is accurately dated by the author to 1022 and contains numerous semantic and programmatic parallels with the architecture, mosaics and frescoes of St Sophia (1011–1018). Both monuments glorify the victory of Christianity in Rus and the princely couple of its baptists, Volodymyr and Anna, who were the founding patrons of St Sophia. In the second half of the 13th c., Metropolitan Kyril II of Kyiv canonised the princely couple who Christianised Rus, replacing Anna's name with Olga as the first Christian princess of Kyiv.

Key words: «Word on Law and Grace» by Metropolitan Hilarion, Sophia of Kyiv, architecture, mosaics, frescoes, Volodymyr the Great, Anna Porphyrogeneta, Princess Olga, Metropolitan Kyrill II, canonization.

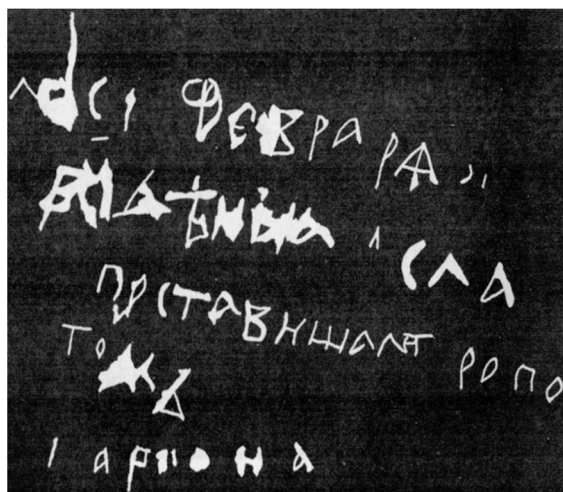
У статті йдеться про тісний взаємозв'язок двох найдавніших вітчизняних пам'яток, які збереглися до наших часів з XI ст., – Софії Київської та «Слова про Закон і Благодать» Київського митрополита Іларіона. Святитель Іларіон – митрополит Київський та всієї Русі, перший митрополит руського, тобто давньоукраїнського походження, оратор і письменник, визначний церковно-політичний діяч давньої Русі-України. За часів митрополита Київського Петра Могили в 1643 р. Іларіон піднесений Українською Православною Церквою до лику Святих. Принаймні Іларіон згадується серед митрополитів, єпископів та не-печерських святих в документі 1643 р. «Правило молебне до преподобних отців наших

Печерських, і всіх святих, котрі в Малій Русі просіяли, що виголошується, коли й де хто захоче»¹.

Поставлення в 1051 р. пресвітера Іларіона на митрополита в Софії Київській.
Мініатюра Радзивілівського літопису. XV ст.

Про життя та діяльність Іларіона повідомляють руські літописи під 1051 (іноді – під 1050) роком. Із «Повісті временних літ» відомо, що Іларіон був священником придворної церкви Св. Апостолів у заміському князівському с. Берестовім поруч із Печерським монастирем Київської Лаври. Вже в ці роки Іларіон вів життя подвижника: викопав собі печерку малу в дрімучому лісі на пагорбі Дніпра й часто усамітнювався в ній для таємної молитви. Згодом цю печеру зайняв засновник Лаври преподобний Антоній Печерський, від якого Іларіон прийняв чернечий постриг. 1051 р. собором руських єпископів, зібраним в митрополичому Софійському соборі Києва, пресвітер Іларіон був поставлений Ярославом Мудрим на митрополита Київського і всієї Русі. Він увійшов в історію Руської Церкви як перший митрополит-«русин», осідком якого була Свята Софія, звеличена ним у його знаменитому «Слові про Закон і Благодать»: «...церква та стала дивом і славою на всі навколишні країни, бо іншої такої не знайдеться по всій півночі земній од сходу до заходу»².

Графіті Софії Київської про поставлення Іларіона митрополитом. 1051 р. Прорис В. Корнієнка.

Живу присутність Іларіона в Софії Київській – «митрополії руській», дає змогу відчуті графіті 1051 р., виявлене та досліджене В. Корнієнком на північному привіттарному стовпі перед входом у жертвник, присвячений апостолу Петру як наміснику Церкви Земної. Тут зображено преподобного Анастасія Синаїта, ігумена Синайського монастиря, знаменитого богослова та проповідника, центральною темою

¹ Дива печер Лаврських / Відп. ред. В. Колпакова. Київ, 2011. С. 156–157.

² Молдован А. Слово о законе и благодати Илариона. Київ, 1984. Переклад з наукового видання в електронному варіанті див.: Іларіон Київський. Слово про Закон і Благодать. Ізборник. URL: litopys.org.ua/oldukr/ilarion.

богослов'я котрого, як і в «Слові» Іларіона, є христологія. Графіті, виявлене на образі св. Анастасія, повідомляє: «Місяця лютого у 12-й день Ярослав поставив митрополитом Іларіона»³. Немає сумніву, що Київського митрополита Іларіона сучасники порівнювали з великим християнським подвижником, богословом і проповідником св. Анастасієм Синаїтом, тому це графіті розміщене на образі останнього. Як довів В. Корнієнко, поставлення Іларіона в цей день (вівторок першої седмиці Великого Посту 1051 р.) в обрядовому плані повністю відповідало чину поставлення вищих ієрархів Візантійської Церкви⁴.

Глибоку віру, богословську ерудицію та ораторський хист Іларіона засвідчує текст «Слова», повна назва якого скорочено й водночас цілісно передає його зміст і в сучасному перекладі звучить так:

*«Про Закон, Мойсеєм даний,
і про Благодать та Істину, що були Ісусом Христом.
І як Закон відійшов,
і як Благодать та Істина всю землю сповнили,
і віра на всі народи простерлася,
і до нашого народу руського.
І похвала кагану нашому Володимиру, що ним охрещені ми були,
і молитва до Бога від усієї землі нашої.
Господи благослови, Отче»*⁵.

«Слово», в науці традиційно датоване сер. XI ст., є найдавнішим твором урочистого красномовства Русі, визначною пам'яткою, що стоїть біля витоків оригінальної вітчизняної літератури. Воно є взірцем урочистої церковної проповіді на гостроактуальну для вчорашніх язичників тему про вказаний Богом шлях до їх Спасіння та обраного Ним гідного проводиря люду Русі князя Володимира Великого. Це – справжня церковно-політична декларація, в якій стверджується триумф християнства в Русі, прославляються Руська земля та її правителі, передусім князь-хреститель Володимир. У цьому сенсі «Слово» відчутно перегукується з концепцією монументального живопису Софії Київської.

Як впливає з назви «Слова», текст пам'ятки має чітку структуру, що складається, як прийнято вважати, з трьох частин: співвідношення Закону і Благодаті, себто Старого і Нового Заповітів, поширення християнства та прихід його в Руську землю і, зрештою, похвали Володимиру Хрестителю. Авторство і датування «Слова» вперше були визначені в 1844 р. відомим московським археографом А. Горським, котрому належить заслуга наукового відкриття пам'ятки. Хронологічні межі виникнення «Слова» А. Горський визначив 1037–1050 рр., вказавши на згадування в тексті церкви Благовіщення на Золотих воротах, зведеної згідно з «Повістю временних літ» у 1037 р., і на повідомлення як про живу дружину Ярослава княгиню Ірину, котра померла 1050 р.⁶

Через 120 років після виходу в світ праці А. Горського, М. Розов запропонував нове датування «Слова», причому з точністю до року, місяця, числа й навіть дня тижня. Дослідник довів, що твір написано на два євангельських тексти, які читалися на Великдень і на Благовіщення. Він зазначив: «“Слово” написано на євангельський текст, читаемый лишь один раз в году – в первый день Пасхи. Второй євангельский текст, тема которого развивается в “Слове”, относится к празднику Благовещения, когда церковь отмечает событие, стоящее на “стыке” ветхого и нового завета, на грани между “законом” и “благодатью”»⁷. Орієнтуючись на запропоновані А. Горським хронологічні межі створення «Слова» (1037–1050), М. Розов виснував, що ця урочиста проповідь була виголошена Іларіоном 26 березня 1049 р., коли Великдень припав на другий день після Благовіщення. Хиткість знайденої спостережливим дослідником дати полягає в тому, що в 1049 р. Благовіщення припало не на Великдень, а було відзначене напередодні нього⁸.

Згодом я висунула та аргументувала власну гіпотезу щодо датування «Слова» більш раннім часом, запропонувавши вийти за межі «магічних» рамок 1037–1050 рр., оскільки нижня дата «Слова» не є безсумнівною. Вона базується на наведеному в «Повісті временних літ» спірному факті закладін Софії Київської та Золотих воріт із надбрамною церквою Благовіщення, Георгіївської та Ірининської церков у 1037 р. Проте вже давно науковці дійшли суголосного висновку, що ця дата є збірною, умовною, бо підсумовує головні

³ Корнієнко В. Корпус графіті Софії Київської (XI – початок XVIII ст.). Київ, 2010. Ч. II: Приділ св. Апостолів Петра і Павла. С. 18–20.

⁴ Корнієнко В. Графіті Софії Київської XI – початок XVIII ст.: Інформаційний потенціал джерела. Київ, 2014. С. 138–146.

⁵ Дива печер Лаврських. С. 156–157.

⁶ Горський А. Памятники духовной литературы времен великого князя Ярослава I. Прибавления к творениям свя-
тых отцев в русском переводе. Москва, 1844. Ч. 2. С. 206–207.

⁷ Розов Н. Синодальный список сочинений Илариона – русского писателя XI в. *Slavia*. 1963. R. 32. Ses. 2. С. 147.

⁸ Див.: Прохштейн А.П., Кияшко В.Я. Приложение За: Христианская пасха. Даты пасхалий в пределах 13-го и 14-го индиктионов. *Хронология* / Под редакцией чл.-корр. АН СССР В.Л. Янина. Москва, 1981. С. 173.

будівничі заслуги Ярослава за весь час його правління. На мою думку, на початку свого київського княжіння Ярослав міг лише завершити те, що було майже повністю створено його батьком – Софію та укріплення із Золотими воротами, над якими Ярослав спорудив Благовіщенську церкву. Розгорнути ж власне велике будівництво Георгіївської та Ірининської церков Ярослав зміг лише після 1036 р., коли після смерті брата Мстислава Хороброго (Чернігівського) став правити як «самовластець Русьстей землі»⁹.

Повернутися до теми спонукають новітні, без перебільшення сенсаційні відкриття в Софії Київській низки дуже ранніх графіті, які містять прямі дати, що позначають час написання цих графіті на фресках (відомо, що графіті не писалися «заднім числом»): 1018/21, 1019, 1022 (3), 1028, 1033 (3), 1036 та 1038/39 р. Ці одинадцять графіті неспростовно засвідчують факт функціонування Софії вже в другому десятиріччі XI ст., а також те, що до 1018/21 р. її було не лише зведено, але й декоровано мозаїками та фресками. Причому нижня дата найбільш раннього графіті 1018/21 р. більш точна, оскільки саме в 1018 р. згаданий у літургійному Псковському Апостолі (1307 р.) день освячення Софії Київської (11 травня) припав на неділю – день Господній, в який освячувалися Софійські храми, присвячені Ісусу Христу – Божій Силі та Божій Премудрості¹⁰. Саме тоді було освячено престол Софії, що підтверджує вищезгадане графіті в її головному вівтарі, виявлене В. Корнієнком на стіні навпроти престолу¹¹. Так само в другому десятиріччі XI ст. на неділю припала й названа в Святцях дата освячення Софії 4 листопада, коли, як вважаю, Софію було закладено на освяченому Церквою місці. Отже, обидві дати є достовірними: 4 листопада 1011 р. і 11 травня 1018 р., бо в маркованому софійськими графіті др. десятиріччі XI ст. ці числа випали на неділю лише в ці роки. Відтак Софія Київська створювалася 7 років, так само, як її сакральний прототип Єрусалимський храм – біблійний Дім Господній.

Проте, якщо датою завершення Софії Київської є 1018 р., то 1022 р. є датою завершення потужних укріплень Верхнього Києва – літописного «града великого», увінчаного Благовіщенською церквою на Золотих воротах. Цей рік, на моє переконання, є хронологічним маркером появи «Слова» Іларіона, коли він був пресвітером придворної церкви Святих Апостолів на Берестовому, отже, наближеною до Ярослава особою, його ставлеником. Проаналізувавши «Слово», я дійшла висновку, що ця надзвичайно урочиста святкова проповідь Іларіона прозвучала на день *повного збігу* Великодня та Благовіщення, а саме – на Кірію-Пасху, яка за Ярослава була лише 25 березня 1022 р.

П. Толочко вважав, що в тексті «Слова» відсутні чіткі хронологічні вказівки щодо часу його створення¹². Проте це не так, адже пам'ятка має свою богослужбову специфіку, яка й дає нам чіткі часові орієнтири. Маємо сприймати її не лише як літературний шедевр і як хронологічно позначений історичний документ, а передусім як *богослужбову* пам'ятку, урочисту святкову проповідь Київського митрополита, приурочену до цілком певної події церковного року. У науці визначено, що «Слово» написане на два євангельських тексти, які читалися на Великдень і на Благовіщення, адже друге свято стоїть на стикові Старого і Нового Заповітів, Закону і Благодаті, причому благовіщенську тему покладено в підвалини богословської та історичної концепції твору.

На моє переконання, текст «Слова» прямо вказує на те, що воно було вперше виголошено на Великдень 25 березня, який припав на Благовіщення, бо в ньому не лише розвивається тема Благовіщення, але й цитується діалог архангела Гавриїла та Діви Марії, який входить у канон благовіщенської Літургії: «Радій, Обрадувана, Господь з тобою»; «Се раба Господня, буде мені по слову Твоєму»¹³. Цей діалог читається в богослужбовому Остромировому Євангелії-апракосі 1056–1057 р.

Важливо зазначити, що на початку «Слова» його автор стверджує, що Бог дав людям Закон, щоб приготувати їх до Благодаті, й звеличує прихід Христа, що стався на Благовіщення, та цитує Великий прокимен, який звучить на великодній вечірні: «Хто ж бо може зрівнятися величчю з Богом нашим?». Серцевину ж «Слова» складає розлогий богословський пасаж із 17 антиномічних зіставлень людського і божественного у Христа як Богочолодини. Ця христологічна теза утверджує Втілення Його через Богородицю, що є наскрізною темою Благовіщення. Починається пасаж словами: «Показав на землі Він і Боже, і людське. Бо, як людина, утробу материну розтяв і, як Бог, вийшов, дівства не пошкодивши». А завершується пасаж утвердженням Воскресіння Христа, після чого знову читається Великий прокимен, що звучить на великодній вечірні: «Воістину, чий Бог величчю

⁹ Полное собрание русских летописей (далі – ПСРЛ). Т. 1: Лаврентьевская летопись. Стлб. 150.

¹⁰ Никитенко Н., Корнієнко В. Древнейшие граффити Софии Киевской и время ее создания. Київ, 2012. 232 с.

¹¹ Там само. С. 83–89.

¹² Толочко П. Київ і Русь. Вибрані твори 1998–2008 р. Київ, 2008. С. 143.

¹³ Мінея. Березень. Ч. 2. С. 171–218.

зрівняється з Богом нашим?»¹⁴. Вважаю, це безсумнівно означає, що «Слово» було виголошено Іларіоном на день повного збігу Великодня та Благовіщення, тобто на Кірію-Пасху («*kúriou pásoxa*»), яка відзначається поєднанням пасхальної та благовіщенської відправ.

Зазначена літургійна специфіка «Слова» відповідає його призначенню, адже такі твори ораторського мистецтва розглядалися як складова частина святкової Літургії, коли Церква згадувала подію Священної історії, що відбулася саме цього дня. Оскільки за Ярослава Кірію-Пасха сталася лише одного разу, а саме – 25 березня 1022 р., ця дата, на моє переконання, чітко позначає час появи «Слова».

Церква розглядає Благовіщення (Втілення Христа) та Пасху (Воскресіння Христа) як початок і завершення Історії Спасіння, і збіг цих свят є вельми знаменним і рідкісним. Наприклад, в X ст. Кірію-Пасха була лише в 927 р., а в XI ст. – тричі: в 1011, 1022 і 1095 рр.¹⁵ Богослови перекладають назву «Кірію-Пасха» як Господня Пасха, себто Пасха істинна, справжня, панівна, адже за церковним переданням Воскресіння (Розп'яття) Христа сталося саме 25 березня, на Благовіщення. Цікаво, що в графіті Софії Київської, датованим за вказаною у ньому датою 1022 р., Кірію-Пасха цього року названа Золотою¹⁶.

Кірію-Пасха трапляється лише 12 разів у 532 роки (великий індікціон). У давніх пасхалістичних працях неділя, яка припадала на 25 березня, мала особливу містичну символіку. Вважалося, що в цей день Бог приступив до створення світу і сталося Втілення Спасителя (Благовіщення). А відтак неділя 25 березня поєднує в собі три ключові події світової історії: початок Створення світу, Втілення Спасителя та Його Воскресіння¹⁷.

За моїми міркуваннями, розбудову нового християнського Києва як митрополичого центру Володимир і Ярослав приурочили до перших двох Кіріопасок XI ст., між якими проминуло 11 років повного сонячного циклу або сонячної активності, пік якої припав на 1011 і 1022 рр. Це дуже значимий феномен, вочевидь, задуманий творцями Святого Києва. Оскільки пасхалії розраховувалися за місячно-сонячним календарем, саме з цими роками християни здавна пов'язували перемогу життя над смертю, Прихід Христа-Сонця в світ і Його Воскресіння. На це не могли не зважати будівничі Києва. Тому на ці роки припали початок створення літописного «града великого» Києва в 1011 р. за Володимира та його завершення в 1022 р. за Ярослава, що було життєво важливою й релігійно значимою сакралізацією вітчизняної історії для їх сучасників і нащадків.

Тому й не дивно, що Іларіон, славлячи в «Слові» Володимира, стверджує, що Ярослав у створенні Софії Київської «незакінчене тобою закінчив», так само, як Соломон – Давидове у створенні Єрусалимського храму – сакрального взірця Софії. І це не просто для красного слівця сказано Іларіоном. Далі він, звертаючись до Володимира, говорить: «Він славний город твій Київ величю, як вінцем, обклав і доручив людей твоїх і город святій всеславній, скорій до помочі християнам Святій Богородиці, їй він і церкву на великих вортах звів на честь першого Господського празника – Святого Благовіщення». Отже, Іларіон згадує «славний град (укріплення – земляні вали) *твій* (тобто Володимира! – Н.Н.) Київ», який Ярослав «увінчав» заборонами «яко вінцем», і на Великих (Золотих) воротах спорудив надбрамну церкву Благовіщення, чим «доручив людей *твоїх* (тобто Володимира! – Н.Н.) Богородиці. Недарма Іларіон, звертаючись до Володимира, свідчить, що «Твої бо щедроти і милостиня й нині між людьми поминаються»¹⁸.

У науці вже давно зазначено, що головні ворота Києва до побудови на них цієї златолавої церкви називалися Великими¹⁹. Вочевидь, ця назва воріт була тимчасовою, яка побувала в період їх будівництва і деякий час після цього. Значу, що збережена до наших часів історична назва Золотих воріт, яка, вочевидь, виникла не одразу, бо відповідала глибокій біблійній і християнській традиції Золотих воріт головного Святого міста держави, не просто, як вважають, суто зорова (з огляду на позолочені купол церкви та стулки воріт), а канонічна, сакральна, з орієнтацією на Єрусалим і Константинополь.

Мажорною кінцівкою цієї заключної частини «Слова» є звернене до Володимира прохання помолитися за свого сина, «благовірного кагана нашого Георгія», себто Ярослава, його дружину Ірину, їх синів і онуків. Прикметно, що тут чомусь звучить зовсім не зазначений у назві твору, яка планує його зміст, панегірик Ярославу та його сім'ї; між тим, у заключній третій частині назви «Слова» читається: «І похвала кагану нашому Володимирі, що ним охрещені ми були». Цій назві суперечить редактований дещо пізніше текст, який доповнений панегіриком Ярославу, де також згадуються його дружина Ірина та їхні

¹⁴ Молдован А. Слово о законе и благодати Илариона. С. 80–81, 97–98.

¹⁵ Пронштейн А., Кияшко В. Хронология. С. 172–173.

¹⁶ Никитенко Н., Корниенко В. Древнейшие граффити... С. 92–104.

¹⁷ Лебедев Д., священник. Почему праздник Пасхи 25 марта называется «Кириопасха»? *Богословский вестник*. 1905. Т. 2. № 5. С. 118–128.

¹⁸ Молдован А. Слово о законе и благодати Илариона. С. 95–97.

¹⁹ Висоцький С. Золоті ворота в Києві. Київ, 2000. С. 17.

сини й онуки як онуки і правнуки Володимира. Цим утверджується, тобто освячується Церквою, династія Ярослава, яку він привів до влади після перемоги в княжій усобиці 1015–1019 рр. А відтак цей «сімейний» панегірик Ярославу та його родині стає приписаною до тексту прикінцевою частиною «Слова», яка не відповідає його назві, що закінчується похвалою Володимиру, а не Ярославу та його родині.

Слід неодмінно враховувати чинник актуальності цього твору. Дослідниками чомусь не береться до уваги та важлива обставина, що вже за Ярослава, котрий княжив 35 років, «Слово» могло редагуватися відповідно до тієї чи іншої події і звучати неодноразово, як те практикувалося Церквою. Тож доволі розлогий панегірик Ярославу та його родині міг бути долучений до створеного раніше основного тексту «Слова» вже в zenіті його правління, тобто між 1037–1050 рр., коли після смерті його брата-суперника Мстислава Чернігівського (1036 р.) Ярослав став самовладним правителем Київської держави. Саме тоді цей панегірик набув актуальності й вочевидь щороку звучав за часів Ярослава як на день пам'яті Володимира (15 липня), так і в згадувані давніми джерелами дні оновлення (освячення) Софії – «митрополії руської» (4 листопада і 11 травня). На моє переконання, два дні оновлення Софії точно позначають початок (4 листопада 1011 р.) і кінець (11 травня 1018 р.) її створення Володимиром і Ярославом.

Але чи міг Іларіон промовити своє «Слово» в 1022 р., адже у «Повісті временних літ» він уперше згаданий аж через 19 років? У літопису під 1051 р. про Іларіона говориться двічі: у повідомленні про поставлення його митрополитом у Софії та в сказанні про початок Печерського монастиря. З Іпатіївського літопису випливає, що саме Іларіон був засновником монастиря, коли викопав невеличку печерку в лісовій хащі на київських горах. Після поставлення його митрополитом, у цій печерці усамітнився Антоній, який прийшов з Афону²⁰. Як бачимо, Іларіон був сучасником Антонія, а відтак і Володимира, оскільки Антоній, як свідчить Києво-Печерський патерик, розпочав своє подвижництво ще за часів Хрестителя Русі. Ніщо не заважає припустити, що Іларіон, який величає Володимира в «Слові» «каган наш» і «великий каган нашої землі», був із тих дітей «нарочитої чаді», котрих Володимир після хрещення Русі віддав на «учення книжне». А в такому разі Іларіон був ровесником Ярослава, тож зрозуміло, чому став його сподвижником: за середньовіччя існував звичай оточувати дітей державця їхніми ровесниками, що виховувалися разом, а згодом ці друзі дитинства формували оточення правителя. Якщо це справді так, то в 1022 р. Іларіону було 30–35 років, а при постриженні в сан митрополита – 60–65. Про те, що в момент виголошення «Слова» він ще не досяг цього високого сану, свідчить текст пам'ятки, в якому єпископи Русі називаються Іларіоном «нашими отцями», з якими Володимир часто тримав раду²¹. Певна річ, що в 1022 р., будучи вже зрілим (надто для середньовіччя) мужем, Іларіон – блискуче освічений священник придворного храму, наближена до князя людина, вповні міг проголосити перед елітою київського суспільства складене ним «Слово».

Отже, датуючи появу «Слова» 1022 р., спробую з'ясувати питання про місце його виголошення. З цього приводу в літературі існують різні погляди: припускають, зокрема, що «Слово» могло прозвучати або в Десятинній церкві, або в Софії, або у надбрамному Благовіщенському храмі на Золотих воротах з нагоди його освячення та завершення оборонних споруд навколо Києва. Усі ці погляди мають свій сенс, якщо прийняти моє припущення про можливість неодноразового виголошення «Слова» вже за часів Ярослава. Справді, воно було програмним для тієї доби, тому могло звучати і в Благовіщенському храмі, і в Десятинній церкві, і в Софії, причому як на Благовіщення, так і на день пам'яті Володимира, який щороку святкувався 15 липня – день його кончини. До речі, починаючи від XV ст., у деяких списках «Слово» уміщене саме під 15 липня. Іларіон міг також виголосити «Слово» в Софії 12 лютого 1051 р. на день своєї інтронізації тут як в «митрополії руській». Саме тоді до «Слова» могли додати актуальний «сімейний» панегірик Ярославу та його родині, включно з онуками і правнуками Володимира. Побудовані Ярославом у сер. XI ст. Георгіївська та Ірининська церкви в цьому панегірику не згадані, бо в ньому йдеться про ті споруди, що були наявні на 1022 р., і до зведення яких були причетні Володимир і Ярослав: перший їх розпочав, а другий завершив: «незакінчене тобою закінчив» – цей ідеологічний постулат став важливим концептом «Слова».

Прикметно, що в кульмінації київської теми «Слова» Володимир титулований «великим каганом нашої землі»²², а Ярослав – лише наприкінці «Слова» названий «благовірним

²⁰ ПСРЛ. Т. 2: Ипатьевская летопись. Москва, 1998. Стлб. 143–144; Літопис руський за Іпатським списком / Пер. з давньорус. Л. Махновця; Відп. ред. О. Мишанич. Київ, 1989. С. 95–96.

²¹ Никитенко Н. Русь і Византия в монументальному комплексі Софії Київської. Историческая проблематика. Київ, 1999. С. 208–209.

²² Молдован А. Слово о законе и благодати Илариона. С. 91.

каганом»²³, що було актуальним для початку, а не для zenіту правління останнього. Владна титулатура відігравала тоді надважливе значення. Каган – тюркський титул верховного правителя, який отримав Володимир після того, як 985 р. переміг Хозарський каганат і змусив його платити данину Києву. Вона вочевидь бралася з хозар і Ярославом як спадкоємцем прав батька. «Великий каган» – синонім титулу «великий князь». Але до смерті Мстислава Ярослав ділив із ним владу над Руссю, тобто не був великим князем. Лише від 1036 р. Ярослав став самодержцем, тож Іларіон ще не мав сенсу наголошувати на цьому дуже значимому для Київського князя титулі. Це – дуже важлива для доби раннього середньовіччя обставина, яка є додатковим аргументом на користь датування «Слова» 1022 р., а не zenітом правління Ярослава.

Судячи з усього, «Слово» щороку звучало в численних храмах Русі на день пам'яті Володимира й в пізніші часи, бо збереглися його списки навіть XVI–XVII ст. Ось чому «Слово» дійшло до нас у 52 списках і в трьох різночасових редакціях. Звісно, в давніші часи списків «Слова» було набагато більше. Вже сама по собі велика кількість списків, що збереглися донині, та кілька редакцій «Слова» говорить про те, що пам'ятка мала велике богослужбове значення, тож у адаптованому відповідно до тієї чи іншої події вигляді побутувала в якості Похвального слова Володимирі впродовж сторіч. У пізніших списках «Слова» Ярослав у цій Похвалі ще згаданий, натомість дружина Ярослава Ірина та їх діти й онуки у пізніших списках – вже ні. Причому в скороченій редакції пізніх списків історична частина «Слова» помітно скорочена і посилено його богословський зміст. У цих списках Похвала Володимирі, до якого звертається Іларіон, як і текст, пов'язаний із Ярославом, взагалі відсутні, що засвідчує адаптацію «Слова» до церковних потреб пізніших часів, коли ці пасажі втратили свою актуальність. Відтак така глибока комплексна пам'ятка як «Слово» Іларіона потребує не лише суто джерелознавчого, богословського та літературознавчого, але й історичного та архітектурно-мистецтвознавчого досліджень, що дає можливість бачити його безцінним джерелом названих студій.

Згідно з моїми висновками, «Слово про Закон і Благодать» Київського митрополита Іларіона, так само, як Софію і Золоті ворота, можна з повним правом відносити до «богатирської доби» Володимира, справу якого завершив Ярослав на початку свого княжіння в Києві. Як відомо, забудова давнього Києва була не хаотичною, а планомірною і, на моє переконання, цей план було розроблено та реалізовано вже за Володимира, справу якого на початку свого правління завершив Ярослав. Саме в період 1011–1022 рр., тобто від першої Кірію-Пасхи до другої Кірію-Пасхи XI ст., було створено Софію Київську, потужний оборонний вал та вбудовано в нього Золоті ворота з надбрамною Благовіщенською церквою. Вони склали сакральну основу митрополичого міста, яке в науці заведено називати «містом Ярослава». На мою думку, архітектурний ансамбль давнього Верхнього Києва сформували не окремі частини, що побутують у науці й суспільстві під назвами «місто Володимира» і «місто Ярослава», а княже місто (дитинець) з Богородичною Десятинною церквою та митрополиче місто з Софією, які склалися в єдиний Святий Київ, в якому Пресвята Богородиця (Десятинна церква) пристойть Христу Премудрості Божій (митрополичій Софії)²⁴.

Порядок забудови Святого Києва цілком відповідав перейнятій із Візантії засадничій державотворчій доктрині діархії і симфонії світської та духовної влад. Це чітко простежується в «Слові» Іларіона, який звертається до Володимира зі словами: «Подібний ти до великого Константина, рівний розумом, рівний христорогством, рівний честю служителям його. Той із святими отцями Нікейського собору закон людям поклав – ти ж із новими нашими отцями-єпископами, виходячи на брань, з великим смиренням радився, як між людьми сими, котрі щойно пізнали Господа, закон встановити. Той у еллінів і римлян царство Богу покорив, а ти між руссю: вже бо й у них, і у нас Христос царем зоветься. Той із матір'ю своєю Єленою, хрест із Єрусалима принісши, по всьому світу своєму розславивши, віру утвердили. Ти ж із бабою твоєю Ольгою, принісши хрест із нового Єрусалима, Константинограду, по всій землі своїй поставивши, утвердили віру. Тож подібний тому еси, з ним однакової слави і честі достойний»²⁵.

Тут впадає в око очевидна суперечність тексту з реальною історією. Прикметно, що з Володимиром у тексті зіставляється не його дружина Анна, яка разом із ним охрестила Русь, принісши хрест із Константинополя і «по всій землі своїй поставивши», а його бабця княгиня Ольга. Вона прославлена в літописі передусім за особисте хрещення, яке відбулося за цілих 30 років до хрещення всього народу і стало заслугою княгині як предтечі київського християнства, що була «передвісницею християнській землі яко вранішня зоря

²³ Молдован А. Слово о законе и благодати Илариона. С. 99.

²⁴ Нікітєнко Н. Софія Київська Володимира Великого. Київ, 2022. С. 177–179.

²⁵ Молдован А. Слово о законе и благодати Илариона. С. 96–97.

перед сонцем і яко зірниця перед світом»²⁶. Логічно думати, що в архетипі «Слова» в цитованому пасажі називалася Анна, проте згодом її ім'я на злободенну потребу замінили ім'ям Ольги. Прославлення Анни Порфірородної в парі з її подружжям Володимиром Великим було дуже важливим і актуальним для доби появи та виголошення «Слова». Адже споріднення Київського княжого дому з прославленою Македонською династією вивело Русь на вищий щабель в ієрархії держав Візантійської співдружності. Але первинний архетип «Слова», виголошеного в 1022 р., не зберігся. На моє припущення, до нас дійшла пізніша, адаптована до насущних викликів життя традиція, відображена у «Слові», найбільш ранній збережений список якого датується др. пол. XIII ст.

Вважаю, що саме тоді Володимира та Ольгу було канонізовано як парних святих. Це сталося за часів можновладного Київського митрополита Кирила II (1242–1280), який походив з оточення князя Данила Галицького і майже 40 років успішно очолював та відроджував Руську Церкву. На моє переконання, саме він першим виявив їхні моці в руїнах Десятинної церкви, в інтер'єрі якої, за свідченням давніх джерел в XI ст., стояли і всенародно шанувалися саркофаги з останками Володимира, Анни і Ольги. Віднайдення княжих моцїв стало йому канонічною підставою для прилучення Володимира та Ольги до лику святих. Їхні останки були поховані Кирилом II під Десятинною церквою, а в 1635 р. ці поховання в шиферних гробницях віднайшов митрополит Петро Могила: Ольги – в її первинній різьбленій гробниці, а Володимира – у вторинній кінця XI ст., виготовленій із гладких плит, бо його власний мармуровий саркофаг був зруйнований мурами Десятинної церкви, які впали. Тому Кирило II поклав моці князя у давній шиферний саркофаг. Гробниці Володимира та Ольги в 1826 р. виявили при розкопках Десятинної церкви, а від 1939 р. ці гробниці стоять у музеєфікованій тоді Софії Київській, хоча моці з них, на жаль, втрачено за тоталітарних часів²⁷.

Радше за все, канонізація Володимира і Ольги відбулася на вікопомному Помісному соборі в Софії Київській, зібраному 1273 р. Кирилом II, що було надважливою акцією зі збереження та відродження Руської Церкви в умовах жакливої руїни після Батієвого нашествия. Відомо, що найдавніші житія Володимира і Ольги датуються др. пол. XIII ст., коли їх вочевидь було канонізовано, адже житія склалися до цього акту. Відтоді, на мою думку, утвердилася традиція шанувати в княжій парі хрестителів Русі: разом із Володимиром його бабцю Ольгу як найбільш славних київських державців – представників Київської династії, що першими зрелися язичництва і прийняли християнство²⁸.

В умовах іноземного поневолення важливо було акцентувати особисте хрещення давніх правителів держави та навернення ними підданих і звеличення православної віри, тому вони назавжди стали для свого люду джерелом святості. Керована русином-українцем за походженням Кирилом II, Руська Церква зберегла і піднесла Київ як одвічний духовний центр всієї східноєвропейської цивілізації. Тому в ті важкі й водночас доленосні часи ключовими образами київської святості стали князі-цивілізатори Київської держави Володимир і Ольга, що відтоді почали прославлятися як парні святі. Можливо, на Київському соборі 1273 р. було канонізовано й митрополита-русина Іларіона. Адже його здавна шанували в народі як святого, що засвідчено похвалою йому в літопису під 1051 р. у розповіді про створення Печерського монастиря. Літопис славить його як мудрого подвижника: «муж благий, і книжний, і пісник», подвиг якого послужив прикладом для самого засновника Києво-Печерського монастиря преподобного Антонія Печерського²⁹.

Проте Софія Київська і, як вважаю, архетип «Слова» Іларіона були вирішені в більш ранній історичній традиції, народженій тріумфальною добою християнізації Русі. Аби переконатися у тісному взаємозв'язку «Слова» та концепції образного вирішення Софії, слід звернутися до її архітектури і стінопису, де виразно простежується сакральна хода Русі Володимира від Закону до Благодаті, причому в аналогічній «Слову» Іларіона символічній образності. У цьому сенсі зверну увагу на важливі аспекти програмного вирішення Софії: специфіку її архітектурно-живописної композиції, порядок присвячення вітварів, тематику та ідейний аспект світських фресок і стінопису княжих хорів. Звісно, що це вельми розлога й насичена смислами тема, однак варто зупинитися на ній бодай стисло.

Почну із зовнішнього абрису купольної композиції, яка відігравала провідну роль у формуванні неповторного образу Софійського собору. Як відомо, східнохристиянський храм своїми архітектурними формами та монументальним розписом символізує Небесний Єрусалим, що сходить від Бога на землю. Але в кожному разі при загальному дотриманні

²⁶ Літопис руський. С. 39.

²⁷ Нікітенко Н. Приналежність саркофагів з Десятинної церкви, що зберігаються в Софії Київській. *Православ'я в Україні*. Київ–Кам'янець-Подільський, 2022. С. 346–362.

²⁸ Там само.

²⁹ Літопис руський. С. 94.

Софія в XI ст. Макет-реконструкція давнього вигляду.

церковного канону ця образна парадигма вирішена по-своєму. І в цьому – сила та впливовість монументального мистецтва, зверненого до душі й ока людини. Образ Софії як Нового Єрусалима Київської держави, на мою думку, передусім читається через числову символіку давніх архітектурних форм, перш за все, кількості куполів як еквіваленту небес. На моє переконання, число 13 у купольній композиції давньої Софії містить у собі особливу комплексну ідею, по-перше, Ісуса Христа, ім'я якого грецькою мовою складають 13 літер і воно є стрижнем у цій побудові; по-друге, Вселенської Церкви (Христос і 12 апостолів), по-третє, 13 слов'янських племен, об'єднаних у священну Київську державу, що непорушно стоїть під небом Христа. Ось чому гігантський мозаїчний образ Богоматері Оранти на золотому небесному тлі головного вівтаря в народі називали Непорушною Стіною. Адже в Акафісті Богородиця величається «Царствія Непорушною Стіною» і є символом Церкви Земної як Нового Єрусалима.

Архітектура інтер'єру Софійського собору, його мозаїки і фрески також підлягають концепції Нового Єрусалима, увінчаного куполом з образом Христа Пантократора в оточенні чотирьох архангелів. Пантократору пристойть у вічні молитви за людей Богоматір Оранта, велетенський мозаїчний образ якої на склепінні головного вівтаря є прообразом Церкви Земної. (мал. 4) Над Орантою – великий посвятний напис собору: «Бог серед нього, він не похитнеться, Бог допоможе йому, коли ранок настане» (Пс. 45:6). Ідеться про Небесний Єрусалим – Град Божий, міць і слава якого чудесно переноситься на християнський Київ як осердя нової Русі. Напис цитує слова Божественної утрні, яка розпочинає новий день у житті Русі, Києва і кожного християнина. У «Слові» читаємо, що Володимир, принісши хрест із Константинополя – нового Єрусалима, уподібнився Костянтину Великому, який приніс хрест зі старого Єрусалима і ствердив його у своїй землі. Парфраз тут такий: ідеться про заміну Володимиром у Русі старого – новим, язичництва – християнством.

Так само, від Закону (Старого Заповіту), який читається на вечірні, до Благодаті (Нового Заповіту), що читається на утрні, слідує хронологія і програма присвячень вівтарів Софії Київської. У відповідності до літургійного руху, крайній південний вівтар, розписаний ветхозавітними сюжетами, присвячено вождю небесного воїнства архангелу Михаїлу, охоронцю храму Софії та святому патрону князя і його війська.

За ним на північ – вівтар Якима та Анни (дияконник) зі сценами протоевангельського циклу, які прообразують справу Володимира і Анни як княжого подружжя хрестителів Русі. Дияконник прилягає до головного вівтаря Святої Софії, декорованого апофеозними мозаїками: «Богоматір Оранта», «Євхаристія», «Святительський чин», сюжети яких складають літургійне ядро Церкви Земної. Ряд святителів розпочинають позначені київською темою образи Єпифанія Кіпрського та Климента Римського: на день першого (12 травня) освячено Володимирову Десятинну церкву, а мощі другого князь приніс із Корсуня та поклав для всенародного шанування у цій церкві. А відтак Климент сприймається небесним покровителем і сподвижником Володимира Хрестителя.

*Богоматір Оранта із супровідним посвятним написом по арці вівтаря.
Мозаїка XI ст. До 1018 р.*

На північ від головного вівтаря – жертовник, присвячений апостолу Петру – наміснику і будівничому Церкви Земної та покровителю ієрархів, зокрема митрополита Київського Іоанна I. Його святий патрон Іоанн Предтеча постає на фресці біля входу в жертовник. До жертовника з півночі прилягає вівтар Георгія Великомученика, покровителя князів як очільників воїнства земного. Ці новозавітні присвяти акцентують те, що нова віра стверджена в Русі, як і на всій землі, апостольською проповіддю, кров'ю мучеників, церковною молитвою та княжою звиягою, а стінопис вівтарів Софії виразно натякає на святу справу її можновладних ктиторів – рівноапостольного княжого подружжя князя Володимира і Анни та Київського митрополита Іоанна I, який був його соратником і опікувався Софійським собором у першій третині XI ст.

Безсумнівним є княжий і митрополичий лейтмотив розпису Софії, що не дивно, адже Софія одночасно була і княжим храмом, і «митрополією руською». Поставлено сильний акцент на образах княжого подружжя хрестителів Русі Володимира і Анни. Вони є центральними персонажами унікального світського жанру фресок – великого княжого сімейного портрета в центральному нефі і розлогого циклу сходових веж, що розповідає про укладення їх знаменитого династичного шлюбу, який започаткував собою хрещення Русі³⁰. Як і в «Слові» Іларіона, вони постають «новими Константином і Єленою» в специфічному підборі та звучанні образів окремих святих, колосального персонального жанру стінопису, що налічує понад 500 образів. Ці образи святих підпорядковані загальній концепції хрещення Русі та прославлення подружжя її хрестителів як ктиторів собору Св. Софії Премудрості Божої³¹.

Тісний зв'язок зі «Словом» Іларіона виразно простежується і в давньому фресковому живописі княжих хорів, де під час відправ перебували родина Київського державця та її близьке оточення. Причому перегук розписів зі «Словом» настільки очевидний, що породжує відчуття явної орієнтації Іларіона на софійські фрески. Тут також зіставляються Закон і Благодать: ветхозавітні сцени намальовані на стінах західної частини південних

³⁰ Нікітенко Н. Світські фрески Софії Київської. Харків, 2017. 248 с.

³¹ Нікітенко Н. Володимир Великий і Анна Порфірородна як «нові Костянтин і Олена» у фресковому розписі Софії Київської. *Наукові записки НАУКМА. Історія і теорія культури*. Київ, 2020. Т. 3. С. 36–42; Її ж. Свята Софія Київська: 1011–1018. Київ, 2022. 352 с.; Никитенко Н., Корниенко В. Собор святых Софии Киевской. Киев, 2014. 336 с.

(чоловічих) і північних (жіночих) хорів та слугують прообразами новозавітних сцен, намальованих на східній (передвітарній) частині хорів. Тобто те, що відбулося у Старому Заповіті (Законі), стало прообразом того, що сталося у Новому Заповіті (Благодаті). Причому серед ветхозавітних сцен акцент поставлено на історії праотця Авраама як «батька віруючих». Саме з Авраамом як мужем праведним порівнюється у Київському літописі князь Володимир Хреститель у посмертному панегирику йому під 1015 р.³² Сюжети з історії Авраама і Сарри (прообразів Володимира і Анни) бачимо як на південних (чоловічих), так і на північних (жіночих) хорах, де розміщалися під час відправ чоловіча і жіноча половина княжої родини.

Зустріч Авраамом трьох подорожніх. Фреска південних хорів Софії Київської. До 1018 р.

На південних чоловічих хорах із заходу розміщено сцени «Зустріч Авраамом трьох подорожніх» (прообраз новозавітної Трійці) і «Жертвоприношення Авраама» (прообраз євхаристичної жертви Христа). Вражає образ Авраама, очі якого передають чудо духовного прозріння. На східній частині південних хорів – «Чудо в Кані Галілейській», де Христос перетворив воду на вино (прообраз Євхаристії).

На заході північних жіночих хорів розміщено сюжет «Гостинність Авраама» (ветхозавітна Трійця), де Авраам і Сарра приймають як почесних гостей трьох ангелів під дубом Мамврійським, а на сході хорів – сцени «Тамна Вечеря» та «Зрада Іуди» (Жертва Христа), які зображені біля вівтаря, позаяк «Закон бо предтечею був і слугою Благодаті й Істини».

Позаяк світські фрески Софії (княжий портрет і цикл веж) засвідчують факт приналежності священного царського чину подружжю хрестителів Русі та замовників програми розпису Володимиру і Анні, немає сумнівів у тому, що біблійне подружжя Авраама і Сарри було саме їх прообразом.

Водночас, оскільки ветхозавітні праведники Авраам і Сарра мисляться Іларіоном і виступають в стінописі Софії «прабатьком і праматір'ю» всіх християн, то ніхто інший, як вінченосне княже подружжя хрестителів Русі Володимир і Анна, є «батьком і матір'ю» всіх віруючих власної держави. Таке сприйняття притаманне тогочасній ментальності й ідеологічним постулатам.

Висновок. Отже, «Слово про Закон і Благодать» митрополита Іларіона Київського чітко датується 25 березня 1022 р., коли воно було вперше виголошено Іларіоном на день Кірію-Пасхи. «Слово» позначає час завершення Ярославом Мудрим грандіозної справи його батька Володимира Великого зі створення «града великого» (міських укріплень), Софії Київської та Золотих воріт і побудовою на останніх надбрамної Благовіщенської церкви. «Слово» засвідчує авторський задум Володимира в розбудові християнського Києва як Святого міста, Нового Єрусалима новоствореної Русі. Цей задум Володимира був майже реалізований за його правління та в 1022 р. завершений його сином Ярославом у батько-

³² Літопис руський. С. 76–77.

вій програмній парадигмі. Впродовж тривалого часу «Слово» у редагованому на потребу дня вигляді багаторазово використовувалося у церковному вжитку як святкова проповідь на день пам'яті святого Володимира (15 липня).

За своїм змістом та ідейною парадигмою «Слово» виявляє тісний взаємозв'язок з архітектурою, давнім мозаїчним і фресковим живописом Софії Київської (1011–1018). Обидві фактично одночасні пам'ятки виразно прославляють перемогу християнства в Русі та княже подружжя її хрестителів Володимира і Анну. Заміна в пізніше редагованому тексті «Слова» імені Анна на Ольгу відбулася за часів Київського митрополита Кирила II в др. пол. XIII ст. і була зумовлена зміною політичної ситуації та нагальною потребою канонізації власних руських святих, що диктувалося викликами його доби.

References

- Horskyi, A. (1844). *Pamiatnyky dukhovnoi lyteratury vremen velykoho kniazia Yaroslava I* [Monuments of spiritual literature of the times of grand duke Yaroslav I]. Moscow, Russia.
- Kolpakova, V. (Ed.). (2011). *Dyva pecher Lavrskykh* [Wonders of Lavra caves]. Kyiv, Ukraine.
- Korniienko, V. (2010). *Korpus hrafiti Sofii Kyivskoi (XI – poch. XVIII st.)* [Graffiti corpus of St Sophia of Kyiv (the 11th – the early 18th c.)]. Kyiv, Ukraine.
- Korniienko, V. (2014). *Hrafiti Sofii Kyivskoi XI – poch. XVIII st.: Informatsiinyi potentsial dzherela* [Graffiti of St Sophia of Kyiv in the 11th – the early 18th c.: Information potential of the source]. Kyiv, Ukraine.
- Moldovan, A. (1984). *Slovo o zakone y blahodaty Ylaryona* [The Word on Law and Grace by Hilari-on]. Kyiv, Ukraine.
- Nikitenko, N. (2017). *Svitski fresky Sofii Kyivskoi* [Secular frescoes of Sophia of Kyiv]. Kharkiv, Ukraine.
- Nikitenko, N. (2020). *Volodymyr Velykyi i Anna Porfirorodna yak «novi Kostiantyn i Olena» u freskovomu rozpysi Sofii Kyivskoi* [Volodymyr the Great and Anna Porphyrogenitskaya as the «new Constantine and Helen» in the fresco painting of St Sophia of Kyiv]. *Naukovi zapysky NAUKMA. Istorii i teoriia kultury – Scientific notes of NAUKMA. History and theory of culture*, 3, P. 36–42.
- Nikitenko, N. (2022). *Prynalezhnist sarkofahiv z Desiatynnoi tserkvy, shcho zberihaiutsia v Sofii Kyivskii* [Ownership of the sarcophagi from the Tithe church, stored in St Sophia of Kyiv]. Kyiv–Kamianets-Podilskyi, Ukraine.
- Nikitenko, N. (2022). *Sofiia Kyivska Volodymyra Velykoho* [Sophia of Kyiv by Volodymyr the Great]. Kyiv, Ukraine.
- Nikitenko, N. (2022). *Sviata Sofiia Kyivska: 1011–1018* [St Sophia of Kyiv: 1011–1018]. Kyiv, Ukraine.
- Nykytenko, N. (1999). *Rus y Vyzantia v monumentalnom komplekse Sofyy Kyevsckoi. Ystorycheskaia problematyka* [Russia and Byzantium in the monumental complex of St Sophia of Kiev. Historical problematics]. Kyiv, Ukraine.
- Nykytenko, N., Korniyenko, V. (2012). *Drevneishye hruffyty Sofyy Kyevsckoi y vremia ee sozdanyia* [The most ancient graffiti of St Sophia of Kiev and the time of its creation]. Kyiv, Ukraine.
- Nykytenko, N., Korniyenko, V. (2014). *Sobor sviatykh Sofyy Kyevsckoi* [Cathedral of the saints of St Sophia of Kyiv]. Kyiv, Ukraine.
- Pronshtein, A., Kyiashko, V. (1981). *Khronolohyia* [Chronology]. Moscow, Russia.
- Tolochko, P. (2008). *Kyiv i Rus. Vybrani tvory 1998–2008 r.* [Kyiv and Rus. Selected works of 1998–2008]. Kyiv, Ukraine.
- Vysotskyi, S. (2000). *Zoloti vorota v Kyievi* [Golden gate in Kyiv]. Kyiv, Ukraine.

Нікітенко Надія Миколаївна – докторка історичних наук, професорка, завідувачка науково-дослідного відділу «Інститут “Свята Софія”» Національного заповідника «Софія Київська», заслужений працівник культури України (Київ, Україна).

Nikitenko Nadiya – doctor of historical sciences, professor, head of the research department «Institute “St Sophia”» of the National reserve «Sophia Kyivska», honored worker of culture of Ukraine (Kyiv, Ukraine).

E-mail: nadinik@ukr.net

Дата подання: 21 грудня 2024 р.

Дата затвердження до друку: 13 червня 2025 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Нікітенко, Н. «Слово» митрополита Іларіона і Софії Київська – часовий і програмний взаємозв'язок. *Сіверянський літопис*. 2025. № 3. С. 59–70. DOI: 10.58407/litopis.250307.

Цитування за стандартом APA

Nikitenko, N. (2025). «Slovo» mytropolyta Ilariona i Sofiia Kyivska – chasovyi i prohramnyi vzaiemozviazok [«A Word» by metropolitan Hilarion and Sophia of Kyiv – time and program connection]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 3, P. 59–70. DOI: 10.58407/litopis.250307.